

De woontorens worden gesloopt

Utopia is veroordeeld. Over kind en badwater in de sociale huisvesting

Pascal De Decker

Kabinetsmedewerker bij de Vlaamse minister van huisvesting

Wat zijn de oorzaken van de leefproblemen in sociale hoogbouw wijken? Hoe komt het dat mensen soms hun woning en woonomgeving vernielen? Heeft dat alleen te maken met de woonomgeving zelf? Pascal De Decker gaat op zoek naar antwoorden.

De fascinatie is weg

'Adieu, sociale misleunen à la Le Corbusier'. Onder deze kop berichtte *De Morgen* begin juli over de Franse regeringsbeslissing om de komende jaren 10 miljard Franse frank vrij te maken om de verpauperde banlieus op te waarderen. Op 30 juni besliste de Franse regering om haar stedelijk beleid te intensifiëren. Men wil van een impuls-aanpak overschakelen naar een globale benadering op lange termijn. Er wordt een pakket maatregelen voorbereid, waarmee men naar 'une ville équilibré' met 'une mixité urbaine et sociale' streeft. Enkele van die maatregelen zijn vrij klassiek: initiatieven ter bevordering van de tewerkstelling, ter verbetering van het onderwijs, van de dienstverlening en maatregelen voor meer veiligheid. Minder voor de hand liggend is dat er een discussie over de herverdeling van financiële middelen tussen rijke en arme gemeenten op de agenda komt en ronduit spectaculair is de beslissing om over te gaan tot een radicale transformatie van enkele zwaar getroffen grootschalige sociale huisvestingsprojecten. Een grondige transformatie betekent hier o.a. sloop na herbouw (met inspraak van de bewoners). Dertien sites zullen drastisch aangepakt worden [1].

Blijkbaar ziet de Franse regering na de periodiek weerkerende rellen in de banlieus geen andere uitweg dan deze drastische aanpak. De

woonblokken die straks tegen de vlakte gaan zullen echter niet de eerste zijn, niet in Frankrijk, noch daarbuiten. In 1972 werd in het Amerikaanse Saint-Louis het geprezen en gelauwerde hoogbouwproject Pruitt-Igoe neergehaald, na nauwelijks 20 jaar bewoning. In heel wat grootschalige sociale huisvestingscomplexen zijn trouwens snel leefbaarheidsproblemen ontstaan. Reeds in 1979 startte men daarom in het Verenigd Koninkrijk met het *Priority Estates Project* om de problemen in *difficult-to-let council estates* aan te pakken. En in de loop van de jaren tachtig werd de ene (internationale) conferentie na de andere georganiseerd (zie bv. Prak & Priemus, 1985). Vele overheden hebben trouwens reeds in het midden van de jaren zeventig beslist geen grootschalige sociale huisvestingscomplexen meer te bouwen (Power, 1997).

Ook in Vlaanderen, waar in vergelijking met de ons omringende landen al bij al weinig grootschalige huisvestingscomplexen zijn opgetrokken, is de leefbaarheid van de 'woonblokken' (recent) een politiek thema geworden, met discussies in het Vlaamse Parlement. De leefbaarheid en in het bijzonder de bedreigde sociale mix van hoogbouwblokken staat centraal in het debat.

Het loont in elk geval de moeite om de oorzaken van de problemen na te gaan. Want hoe komt het dat een stedenbouwkundig concept en

tegelijk woonconcept dat pas 30 jaar geleden nog tot de verbeelding sprak, nu verg(r)uisd wordt? Hoe komt het dat jongeren met de regelmaat van een klok hun eigen woonomgeving vernielen? Symboliseert de Franse beslissing het definitieve einde van de modernistische stedenbouw? Of is de problematiek complexer? Sommige modernistische ontwerpers wassen in elk geval hun handen in onschuld. Emile Aillaud, één van de goeroes van de grootschalige Franse hoogbouw (tot 39 verdiepingen in Nanterre) en ontwerper van een indrukwekkend oeuvre van meer dan 12.000 HLM-flats stelt het als volgt: "...of bewoners tevreden zijn in mijn wijken weet ik niet zo goed en het maakt me eerlijk gezegd ook niet zoveel uit. Natuurlijk zijn er veel bewoners ontevreden, maar waar die mensen ook wonen, ze zijn altijd ongelukkig. Dit ligt niet aan mijn hoogbouwwijken, maar aan gezinsomstandigheden, het feit dat ze geen werk hebben of omdat ze op elk gebied tot het uitschot van onze samenleving worden gerekend. Woonsatisfactieonderzoeken zeggen me niet zoveel, want wonen doe je niet los van andere activiteiten" (in: Schepens, 1985).

Los van de onderhuidse arrogantie van Aillaud, die de vraag of mensen tevreden zijn in zijn wijken "te journalistiek vindt om er serieus op in te gaan", snijdt zijn standpunt hout. Het is immers te simpel om te stellen dat de conceptie van gebouwen verantwoordelijk is voor de sociale malaises die zich op vele plaatsen voordoen. Enkele eenvoudige empirische voorbeelden illustreren dat de causaliteit toch iets complexer in elkaar moet zitten. Er kan bijvoorbeeld worden vastgesteld dat heel wat woontorens en grootschalige sociale huisvestingscomplexen overal en behoorlijk lang probleemloos hebben gefunctioneerd. In vele wijken stellen zich trouwens ook vandaag nog geen problemen. Verder is het niet alleen in grootschalige sociale wooncomplexen met hoogbouw bonje geweest. Ook laagbouwwijken-met-huisjes-met-een-tuintje (en zelfs eigenaars-bewoners) zijn niet van jongerenrellen gespeend gebleven (Power & Turnstall, 1997). Weer elders, in de nabijheid van het Duitse Keulen, is het grootschalige hoogbouwcomplex Kölnberg, dat gericht is op welstellende gezinnen en door de particuliere promotor gebouwd is *in the middle of nowhere*, snel

de sociale dieperik ingegaan. De overheid moest er noodgedwongen bijspringen om de brand te blussen (Power, 1997). Een recent Nederlands onderzoek wijst bovendien uit dat niet zozeer de grootschalige sociale complexen problematisch zijn, maar wel die wijken waar zich de oudere particuliere huurwoningen bevinden, de zogenaamde huisjesmelkerswijken (Camstra e.a., 1996). Het is trouwens in dergelijke huisjesmelkerswijken dat zich in het Brusselse straatgevechten hebben afgespeeld.

Uit dit overzicht moet blijken dat de relatie tussen gebouwde omgeving en sociale malaise niet éénduidig is. Er komen andere factoren aan te pas. In wat volgt, probeer ik de grote lijnen te vatten van wat aan de hand is. De vraag waarom mensen hun eigen woning en woonomgeving vernielen is té belangrijk om ze te negeren, temeer daar deze omgeving vaak, zij het niet uitsluitend, door de overheid als sociale huisvesting worden aangeboden. Of anders gesteld, met het debat over de leefbaarheid van grootschalige sociale wooncomplexen (en hoogbouw) wordt niet alleen een concept, maar ook de rol van de overheid en dus de vraag of de overheid actief moet zijn op de woningmarkt, in het midden gegooid.

Wat volgt is ook een vrij fundamentele kritiek op een eerder in *Samenleving en politiek* nr. 2/98 verschenen artikel "Hoogtevrees en stapelgekte" van Gudrun Vande Walle. Het is een kritiek ten gronde, een kritiek op haar argumentatie, die zonder veel empirisch bewijsmateriaal verzandt in mooischrijverij. Sociale hoogbouw roept voor haar het beeld op van "smokey mountains" (blz. 19), van 'grauwe monsters behuisd door een allegaartje van mensen' (blz. 17) en nog meer van dat fraais. In een voetnoot beklemtoont zij dat haar referentie naar concentratiekampen "letterlijk" moet worden genomen (blz. 20), en waarop ze zich baseert om te stellen dat sociale hoogbouwwijken "voorbeelden zijn voor de uiterste grens van onveiligheidsgevoelens" (blz. 12) is mij na het lezen van haar tekst niet duidelijk geworden.

Mijn artikel is ook een kritiek op enkele van Vande Walles cruciale bronnen. De publicaties van J. Jacobs, O. Newman en A. Coleman zijn niet bepaald pareltjes van wetenschappelijk onderzoek. Jane Jacobs' kritiek op de moderne stadsplanning

in haar *Death and life of Great American Cities*. *The failure of town planning* is niet meer dan een aanstekelijke journalistieke beschouwing, die niet op eigen wetenschappelijk onderzoek berust, maar op een persoonlijke ervaring van een auteur wonend en werkend in één van de betere wijken van New York. Oscar Newman's *Defensible space*. *Crime prevention through urban design* is zowel onderzoekstechnisch als theoretisch een ramp. Newman zou jaren later zelf zijn eigen stellingen herroepen en toegeven dat sociale factoren doorslaggevend zijn in het malfunctioneren van hoogbouw wijken [2]. Ook Alice Colemans *Utopia on Trial*. *Vision and reality in planned housing*, "a very narrow book with a simple ideological message" (Malpass, 1988) was, indien het een normale wetenschappelijke screening had doorlopen, nooit gepubliceerd, met als gevolg dat veel (verloren) tijd moet besteed worden aan het ontkrachten van haar stellingen. Haar "pseudo-wetenschappelijk epistel" (Anson, 1986) is methodologisch gebrekkig, de correlaties illusoir en een correctie voor sociale factoren ontbreekt (Hillier, 1986). Haar stelling dat bepaalde aspecten van het woonconcept, zoals het aantal flats per blok, het aantal verdiepingen of het aantal in- en uitgangen, tot sociale malaises leiden, is bijgevolg op drijfzand gebouwd [3].

In het verlengde hiervan is wat volgt ook een kritiek op het door Vande Walle voorgestelde 'amalgam van oplossingen' en inzonderheid op haar standpunt over de verkoop van delen van de sociale huurwoningvoorraad. Mijn standpunt is dat bijdragen als die van Vande Walle (in het spoor van vele anderen) veeleer een verdere negatieve mythevorming in de hand werken, dan dat ze helpen ontmaskeren wat eigenlijk aan de hand is. En de gevolgen van mythevorming zijn gekend: het draagt bij tot de vorming van stereotypen en verergert vaak de problemen, terwijl de complexiteit van de echte oorzaken wordt verdoezeld. Een afgeleide daarvan is dat vaak simpele en daardoor valse oplossingen worden gesuggereerd. Het is ook zo niet verwonderlijk dat Alice Coleman, met haar onverbloemd pleidooi voor een particuliere huisvestingsallocatie, onder Margaret Thatcher tot adviseur werd benoemd. Dat niet de werkloosheid (om maar iets te noemen) de oorzaak van de

sociale problemen is, doch de wijze waarop bakstenen op elkaar waren gezet, klonk de Britse conservatieven als muziek in de oren.

Utopia in perspectief

De grootschalige sociale huisvestingsprojecten worden de laatste tijd gemakkelijk over de hekel gehaald. De intellectuele eerlijkheid gebiedt echter achterom te kijken om hun ontstaanscontext te bekijken en vooral de motivatie van de vele overheden om de plannen ook uit te voeren. De toepassing ervan is immers niet zomaar uit de lucht komen vallen.

Een dergelijke terugblik leidt ons tot de periode onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog. Een combinatie van factoren leidde toen tot de grootschalige woningbouw. In eerste instantie waren er de reële noden. Er was grote woningnood. Op sommige plaatsen was dat een gevolg van de oorlogsschade, op andere plaatsen wilde de overheid iets doen aan de armzalige woonomstandigheden in de sloppenwijken van de industriële binnensteden. Vaak kwamen daar nog specifieke factoren bij: in Frankrijk vond men rond Parijs immense bidonvilles als gevolg van de plattelandsvlucht, terwijl Duitsland bovenop de immense oorlogsschade een massale instroom van vluchtelingen uit Oost-Europa te verwerken kreeg. Ook het Verenigd Koninkrijk en Nederland werden later geconfronteerd met massale immigratie vanuit hun (ex-)kolonies. Naarmate de tijd vorderde werd de nood overal nog versterkt door een snel groeiende bevolking als gevolg van een stijgend geboortecijfer. Kortom, in zowat alle West-Europese landen kregen de overheden te maken met een vaak immense woningnood, en dit voor een langere tijd (Power, 1993). Een (snelle) oplossing drong zich dus op.

Maar niet getreurd, de gereedschapskist stond klaar. Met daarin in de eerste plaats de steeds beter wordende technische mogelijkheden om op grote schaal te bouwen. Bepaalde materialen, waaronder staal en beton, werden steeds beter en vooral relatief goedkoper [4], en nieuwe productiemethoden, vaak uitgetest en geperfectioneerd tijdens de oorlog, zoals prefabricatie en gestandardeerd ontwerpen, maakten snelbouw mogelijk.

Bovendien beschikte men met de modernis-

tische stedenbouw over een theorie, die, niet zonder arrogantie [5], uitgewerkt was door architecten als Le Corbusier, Walter Gropius en hun CIAM-beweging (waaronder bij ons Renaat Braem, bouwheer van flats o.a. op het Antwerpse Kiel). De modernistische planners vertrokken niet vanuit het luchtledige: ze wilden komaf maken met de erbarmelijke leefomstandigheden van de industriesteden. De sloppenwijken moesten weg. Zij moesten vervangen worden door een nieuwe urbanisatie, met veel licht, ruimte en veel groen voor iedereen. Dat kon opgelost worden door hoog te bouwen. Hoogbouw bracht de bewoners bovendien heel wat voordelen. Het bood immers een maximum aan visuele privacy, een maximum aan selectief contact en een integratie van 'wonen' en 'ontspanning' in het groen. De scheiding van het verkeer zou bovendien een vlotte doorstroming bevorderen.

Deze *mass-production for mass-living* volgde ook uit de maatschappelijke ontwikkelingen die men meende te observeren. Men zag een maatschappelijke nivellering: de sociale afstand tussen de arbeidersklasse en de maatschappelijke middengroepen zou verminderen. Men zag dat er bij de middengroepen en bij de hogere inkomenscategoriën door een gebrek aan huishoudelijke hulp belangstelling ontstond voor de kleinere, makkelijk te bewonen woning. Men zag ook een toenemende belangstelling voor het gemeenschappelijke: wonen wordt deelhebben aan een groter geheel, dat vooral bij zeer hoge bouw mee bepalend is. Dit staat in tegenstelling tot het zelfgenoegzame karakter van het eengezinshuis, dat de benodigde ruimte voor anderen uitsluit en voor zichzelf opeist (Mentzel, 1989). Het doel van de modernistische stedenbouw was onmiskenbaar de creatie van een betere omgeving voor een meer egale - en dus betere - samenleving. De goede bedoelingen vallen dus niet in twijfel te trekken. Gropius stelt in deze context trouwens dat "the apartment house is the only reasonable housing type for the bulk of the lower-income groups" (gecit. in Mentzel, 1989).

De combinatie van immense woonnood, de beschikbaarheid over een theorie met oplossingen en de technische mogelijkheden om snel vooruit te gaan, verklaart waarom heel wat overheden op

de trein van de grootschalige woningbouw met hoogbouw zijn gesprongen. Anne Power (1997) formuleert het als volgt: "The notion of beautifully ordered, scientifically planned environments, with a form that clearly broke the mould, held a certain magic for everyone. Thus, in these early years, mass housing was not simply tolerated, but embraced with jubilation. Politicians led the change towards mass housing solutions because they hit upon a running sore - urban squalor - that everyone wanted eradicated". En: "Mass housing offered mass populations unprecedented improvements in conditions. (...) Therefore, while the faults and failures are now clear, it is easy to overlook the hidden gains".

De tijden veranderen

Terwijl in hoog tempo grootschalige woningbouwprojecten worden opgetrokken, evolueerde de maatschappij op een manier die finaal de duurzaamheid van de modernistische huisvesting zou ondergraven. In een eerste fase was er de algemene welvaartsstijging. Drijvend op een lange en stabiel economische groei werden steeds minder gezinnen afhankelijk van de overheid voor hun huisvesting. Ze hadden werk en, steunend op de stabiliteit van de verzorgingsstaat, goede inkomensvoorzichten. Velen gingen een huis bouwen of kopen, een ontwikkeling die in de jaren '70 haar hoogtepunt kende. Door die ontwikkeling verschoof (in principe) de doelgroep van sociale huisvesting, weliswaar traag, naar gezinnen die geen keuze hebben op de woningmarkt.

Wat we vandaag de marginalisering van de sociale huisvesting noemen, is dus eigenlijk reeds behoorlijk lang bezig. In de jaren '60 en '70 was het een veeleer traag voortschrijdend proces. Later werd het echter versterkt door twee processen die met elkaar in verband staan, nl. de gevolgen van economische herstructureringen en sociaal-demografische veranderingen. De gevolgen van de economische herstructureringen zijn gekend: de desindustrialisering en de opkomst van de diensteneconomie; technologische veranderingen geassocieerd met automatisering en computerisering; lang ongekende en hoge werkloosheidsniveaus; stagnerende en vaak dalende overheidsinvesteringen; resulterend in proces van sociale

polarisering door stagnerende reële inkomens en een toegenomen arbeidsonzekerheid. Deze gevolgen lieten zich vooral voelen in combinatie met sociaal-demografische transformaties, in het bijzonder de vergrijzing, de toename van het aantal echtscheidingen en éénoudergezinnen, snel wisselende relaties, de buitenshuiswerkende vrouw en het 'verdwijnen' van het traditionele gezin. Kortom, het aantal alleenstaanden en éénoudergezinnen, dus ééninkomensgezinnen nam toe.

Door die evoluties zijn er bij de bevolking vier categorieën ontstaan, die sterk verschillen in mogelijkheden om volwaardig op de woningmarkt te participeren. In de eerste plaats is er de grote groep tweeverdieners: zij hebben op de woningmarkt weinig problemen en kunnen hun behoeften vrij probleemloos realiseren via eigendomsverwerving. Daarnaast hebben we ouderen die de welvaartstrein gemist hebben. Een deel daarvan wordt opgevangen door de sociale huursector, maar een groter deel is overgelaten aan de willekeur van de particuliere huursector. Een derde categorie is een amalgaam van éénverdieners: alleenstaanden, koppels met één laag inkomen, éénoudergezinnen. Ook zij komen op de koopmarkt niet aan hun trekken. Dit impliceert dat deze maatschappelijk zeer kwetsbare gezinnen zich steeds meer op de sociale huisvesting gaan concentreren; aangevuld met ook steeds meer etnische minderheden, de vierde groep. De migranten en vooral hun kinderen worden immers hard door de crisis getroffen. De xenofobe trekken op de arbeidsmarkt zijn verborgen gebleven zolang de grote industriële werkgevers (de mijnen of grote automobielconstructeurs) aanwierven, maar thans zijn de vaak laag opgeleide kinderen van migranten de eersten die werkloos worden. De klanten van de sociale huisvesting zijn vandaag dan ook arme bejaarden, ééninkomensgezinnen (vooral alleenstaande moeders) en etnische minderheden.

De maatschappelijke ontwikkelingen die ik hierboven heb beschreven, hebben het (tempo van het) marginaliseringsproces beïnvloed. Toch zijn ook de overheden niet zonder fout. Naarmate de welvaart toenam, zijn vele Westeuropese overheden (met vaak veel middelen) het bezit van een eigen woning gaan stimuleren. Dat komt

erop neer dat de overheid de concurrentie van de sociale huursector zelf is gaan organiseren. Net op het moment dat men grootschalige socialehuisvestingsprojecten liet bouwen - waarvan het draagvlak o.a. op een sociale mengeling berust - ging men middelen voorzien - goedkope koopwoningen, kavels, goedkope leningen, premies, belastingvrijstellingen - die de beter verdienende huurders uit die sociale huisvesting weglokten. Die concurrentie manifesteerde zich in de feiten doordat gezinnen met een beter inkomen niet (langer) voor een sociale flat kandideerden, ofwel eruit wegtrokken. De concurrentie heeft zich ook psychologisch gemanifesteerd, omdat de overheid de eigen woning - liefst in een huisje-met-tuintje-variante - steeds meer als superieur ging afschilderen. Daardoor is de overheid indirect mee verantwoordelijk voor de stigmatisering van de woonblokken (Wacquant, 1995).

Naarmate de tijd vorderde, is ook de meervoudige naïviteit van de modernistische stedenbouwers aan het licht gekomen. Ze waren naïef m.b.t. de uitvoering van hun plannen: wat er op plan goed uitzag, is vrij zelden uitgevoerd zoals ontworpen - vaak om budgettaire redenen. Sociale wooncomplexen kwamen vaak perifeer terecht op goedkope grond, ver van alles, ver van werk, van ontspanning, van scholen. Er werd vaak bezuinigd op de gebouwen zelf en vooral op de gemeenschapsvoorzieningen [6]. De planners waren ook naïef m.b.t. het sociaal functioneren van hun projecten. Ik kom daar in de volgende paragrafen op terug. En tot slot was er ook een te blind geloof in de techniek: de beperkingen van beton (betonrot) kwamen al vrij snel aan de oppervlakte, liften (te klein, te traag, te vaak defect) en gemeenschappelijk vuilniskokers bleken niet zonder problemen te functioneren. Bovendien was er - en is er trouwens nog altijd - geen *management on site*. Daardoor kon en vaak onvoldoende snel ingegrepen worden, waardoor meer en meer bewoners steeds meer de pest aan hun eigen woonomgeving kregen. Wie kon gaan, ging; wie niet over de nodige middelen beschikte, bleef, vaak tegen heug en meug.

Design en sociale relaties

Tot zover de context. Voor het actuele leefbaarheidsdebat is de reeds aangehaalde publicatie

van Oscar Newman cruciaal. Deze Amerikaanse architect legt het verband tussen het ontwerp van woningen en anti-sociaal gedrag, in het bijzonder allerlei vormen van criminaliteit. De stelling is dat kleine projecten met kleine semi-publieke ruimten minder (kleine) criminaliteit zullen aantrekken. Dat zou zo zijn omdat de bewoners overzicht hebben, omdat ze weten wie op bezoek komt. Dat houdt onbekende indringers weg. Newman stelt dus dat design tot de ontwikkeling van een identiteit kan leiden, met een onderscheidbare plaats en met onderscheidbare bewoners. Dergelijke ontwerpen leiden, aldus Newman, tot "self-policing". Hij suggereert dan ook bestaande projecten om te bouwen, zodat kleine, semi-publieke zones, verbonden met bepaalde bewoners, ontstaan. Op die manier zou zo identificeerbaar gebied ontstaan.

In het verlengde van Newman argumenteert ook Alice Coleman dat de hoogbouw in de publieke sector verantwoordelijk is voor het ontstaan van een brede waaier aan sociale problemen, zoals vandalisme, graffiti en zwerfvuil. Coleman stelt dat het ontwerp van die gebouwen op zichzelf die problemen genereert. Ook zij wijst erop dat het ontbreken van onmiddellijke informele sociale controle ("a close watch") meespeelt. Er is geen fysieke ruimte die als 'het onze' kan gedefinieerd worden. Coleman gaat zelfs zover dat ze beweert dat het type van omgeving direct verantwoordelijk is voor de geestelijke gezondheid van de kinderen die er in opgroeien. Ze stelt ook dat publieke huisvesting op zich schadelijk is. Voor haar is de oplossing dan ook eigen woningbezit.

Newman, Coleman en hun volgelingen hebben heel wat kritiek gekregen. Heel vaak echter beperkte die zich tot de design-component. Oplossingen gingen meestal niet verder dan het voorstellen van een andere vorm, een andere conceptie: in plaats van de bunkerachtige oplossingen (defensible space/verdedigbare ruimte) bijvoorbeeld meer openheid. Of: hoe vormgeving vervangen wordt door vormgeving.

Vermits ook meer open laagbouw wijken gevoelig zijn gebleken voor rellen, houdt de rechtlijnige relatie die tussen design en gedrag wordt gelegd hoe dan ook geen stand. De sociale relaties, de sociale processen en hun relatie met de menselijke subjectiviteit, de interpretaties worden vol-

ledig genegeerd. Criminaliteit, vandalisme en omgevingsverval hebben weinig te maken met de fysieke omgeving op zichzelf, doch heel veel met de onmogelijkheid van de verantwoordelijken om hun woningvoorraad op peil te houden. Is ook dit onvoldoende als verklaring, omdat er dan toch zo iets als een sociale levenssfeer is? Geweld, diefstal kunnen verband houden met de sociale omstandigheden waarin mensen leven. Er zullen weinig mensen zeggen dat zo'n gedrag een direct gevolg is van werkloosheid of armoede, dus moet er een verband zijn tussen sociale relaties (en dus ook sociale problemen, zijnde leefbaarheidsproblemen) in huisvestingscomplexen en de maatschappij als geheel.

De maatschappij, identiteit en wonen

Dat er een ruimtelijke correlatie zou bestaan tussen de fysieke lokaliteit en het gedrag is op zichzelf als verklaring onvoldoende. Het is niet omdat bepaalde gedragingen in bepaalde woonwijken gebeuren, dat die gedragingen een direct gevolg zouden zijn van het fysieke. Zij zijn het resultaat van complexe interacties tussen deze fysieke kenmerken en de sociale relaties en praktijken. Dus: het design van flats alleen is geen oorzaak. In het beste geval schept de fysieke omgeving enkele opportuniteiten ('de gelegenheid maakt de dief') of bronnen ('stigma's') voor sociaal gedrag en relaties. Het ligt voor de hand dat *defensible space* niet tot minder criminaliteit leidt. De criminaliteit wordt gewoon naar andere, niet of minder 'beschermd' plaatsen verschoven. Ook een mogelijke positief effect van *defensible space* op de onveiligheidsgevoelens kan in twijfel worden getrokken. Juist door de aanwezigheid van hekken, camera's e.d. worden betrokkenen en passanten immers permanent op 'het onveilige' gewezen (Blakely & Snyder, 1997).

Er zijn nog argumenten tegen de simpele relatie tussen design en gedrag. Maatschappijen spreiden zich uit over steeds meer ruimte en tijd. Globaliserende tendensen, zoals internationale markten, transnationale ondernemingen, transnationale regeringen en internationaal geldverkeer, bepalen steeds meer het sociale leven. Dit reduceert het belang van het lokale, zonder dat dit lokale onbelangrijk wordt. Het lokale, dus ook en vooral de

woonomgeving, is belangrijk voor de *face-to-face*-interacties en daardoor voor het behoud van de persoonlijke identiteit. Dit moet echter in dat ruimer kader worden geplaatst. De problemen in de woonblokken kunnen dus worden gezien in een relatie tussen de steeds wijder wordende omgeving en het voortdurend proberen van mensen om tegelijkertijd een zekere veiligheid en zekerheid te verwerven. Met andere woorden: het subjectieve moet in de analyse betrokken worden. Het is de vraag hoe individuen en groepen hun huizen, woningcomplexen en woonomgeving identificeren. In vele geïndustrialiseerde staten wordt de publieke huursector niet langer geassocieerd met de welvaartsstaat. Huizen en hun ontwerp vormen echter identiteiten. Maar in het geval van de sociale huursector zijn deze niet gekozen, ze zijn opgelegd.

Peter Dickens (1994) zoekt de verklaring voor het dysfunctioneren van probleemcomplexen dan ook veeleer in de vervreemding in onze maatschappij. Oorspronkelijk verwijst het begrip vervreemding naar de scheiding tussen individu en werk, de scheiding van het individu van de natuur en van andere individuen. Het verwijst ook naar de subjectieve ervaring ervan. Het is de evidentie zelf dat het huidige productieproces de individuen van het object van hun arbeid scheidt. Het productieproces scheidt individuen ook van elkaar door de arbeidsverdeling. Bovendien scheidt vervreemding de mensen ook van zichzelf: de mens heeft immers niet alleen de behoefte om te werken, maar om dat op een creatieve, reflectieve, bewuste manier te doen. Op basis van deze reflecties zijn mensen in staat van richting te veranderen, anders te handelen. Dit creatieve, de sfeer van het sociale leven, speelt zich doorgaans af buiten het arbeidsproces. De persoonlijke identiteit ontstaat in dit sociale leven. Het is duidelijk dat de woning en de gemeenschap belangrijke elementen, kernpunten (kunnen) zijn in het proces van (her)bevestiging van de persoonlijke identiteit.

In onze burgermaatschappij zijn de markt en het kopen en verkopen van goederen losgekoppeld van de productie van de goederen. Leven en waarden worden steeds meer gericht op het kopen en verkopen van goederen. Het menselijke bestaan wordt verengd tot productie, kopen en

verkopen. De verschuiving naar een dienstenmaatschappij doet daar niets van af: enerzijds staan diensten ten dienste van de productie en anderzijds wordt de arbeidsverdeling er alleen maar dieper door. De diensteneconomie doet de mens nog verder vervreemden, want wat is adverteren en financieren anders dan het produceren en verkopen van producten? De vervreemding bereikt, volgens Dickens, dan ook een (voorlopig) hoogtepunt.

De betekenis van dit exposé voor het ongenoegen in de sociale huisvesting wordt zo duidelijk. De woning, het wooncomplex en de gemeenschap zijn sferen van sociaal leven waar de in andere fundamentele levensdomeinen verdrongen creativiteit ten minste gedeeltelijk gerealiseerd of hersteld kan worden. Als eigen woningbezit een superieure manier van huisvesten zou zijn dan de sociale huisvesting, is dat ondermeer omdat materieel bezit een enorme symbolische betekenis heeft verworven voor de ontwikkeling van de sociale en persoonlijke identiteit.

Design en eigendomstitel zijn een manier waarop mensen zichzelf (voortdurend) kunnen uitdrukken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat mensen de woning als object van hun arbeid zien. Zij vinden hun zelfrealisatie in het bezit van een eigen woning. In tegenstelling tot eigenwoningbezit kan sociale huisvesting tot het omgekeerde van zelfrealisatie leiden. Dit betekent niet dat woningbezit 'gefetisjeerd' moet worden, als zou het op zichzelf tot persoonlijke zekerheid leiden. Dat geldt zeker niet voor eigenaars met een laag inkomen. De stelling is dat de woning, haar fysieke vorm en haar inhoud middelen zijn waardoor individuele en maatschappelijke identiteit kunnen worden verworven. Dat kan door de actieve keuze van het gezin. Die keuze is echter niet gegarandeerd en niet gelijk voor iedereen.

Hier komt de sociale huisvesting in beeld. Vroeger had sociale huisvesting vaak een betrekkelijk hoge sociale status, omdat de beter verdienende arbeiders er woonden. Vaak zijn grootschalige woonwijken, zoals bijvoorbeeld de Bijlmermeer in Amsterdam, als 'betere' wijken geconcipieerd (Mentzel, 1989). De Franse urbanist en etnograaf, Jacques Barou (1992) stelt recent dat de HLM-wijken nu pas hun doelgroep bereiken en in het ver-

leden te veel op de middenklassen gericht waren.

Wie woont er vandaag in de grootschalige complexen? Zonder te willen veralgemenen, kan gesteld worden dat ze vaak verzonken zijn tot een secundaire status. Ze herbergen de arbeidsreserve. Als het kapitaal herstructureert en elders gaat investeren, zullen mensen gemarginaliseerd worden. Sommigen vinden nog slechts een minderwaardige job, velen zullen permanent werkloos blijven. Deze mensen hebben geen macht op de woningmarkt en daardoor wordt de staat verantwoordelijk voor hun huisvesting. Met andere woorden, personen en gezinnen die marginaal zijn in het productieproces zien hun marginaliteit gereproduceerd en uitvergroot in de sociale huisvesting. De fysieke vorm symboliseert en versterkt deze vormen van marginalisering. De fysieke vorm wordt een negatief statement.

Dit verhaal toont aan dat de betekenis van design en de vorming van de identiteit van mensen begrepen moeten worden vanuit de sociale relaties van de produktie. We moeten nagaan hoe deze zich weerspiegelen in en versterkt worden door design en eigendomstitel die mensen ofwel kiezen ofwel gedwongen worden op te nemen. Het focussen op het design alleen en op de veronderstelde effecten ervan op de bewoners is een fetisjering van design. Het trekt de aandacht weg van de vraag 'waarom?'. Waarom vandaliseren mensen de accommodatie waarin ze leven? Waarom 'overleven' allerlei vormen van criminaliteit in sommige omgevingen? Het ruimtelijke is hierin slechts instrumenteel.

Gevolgen van territoriale stigmatisering

De grootschalige sociale huurcomplexen, waar ook, worden momenteel nadrukkelijk gestigmatiseerd. Dat die stigmatisering aan de gang is, wordt geïllustreerd door het veelvuldig gebruik van het woord 'getto' in het debat over de sociale marginalisering van de 'blokken'. Stigmatisering is een vorm van communicatie. Ze blijft niet zonder gevolgen voor zij die die communicatie ondergaan. Territoriale stigma's werken door op de bewoners en hebben bijgevolg een effect op de beheersbaarheid van de problemen. We moeten ons van deze effecten bewust zijn, vooral in het licht dat het aantal probleemcomplexen in Vlaanderen mo-

menteel nog aan de lage kant is (en er dus nog niet echt sprake kan zijn van een marginalisering - De Decker, 1998).

Voor de inschatting van de effecten van stigmatisering volg ik de redenering van de Franse socioloog Loïc Wacquant (1996). Hij gaat in op het krachtige effect van territoriale stigma's op de bewoners van een openlijk gestigmatiseerd gebied als 'sociale stortplaats' voor armen, werklozen en andere sociale buitenstaanders. Wacquants analyse volgt op onderzoek in de Franse probleemcomplexen, de cités, en de Amerikaanse negergetto's, die veel groter zijn dan onze complexen en daardoor de problematiek wat uitvergroot en duidelijker stellen. De vergelijking gaat niet voor honderd procent op, maar ze geeft een beeld van wat zich aandient als de sector zichzelf [7] verder stigmatiseert of gestigmatiseerd wordt [8].

De Franse sociale huisvestingscomplexen aan de rand van de steden lijden onder een negatief imago dat hen associeert met criminaliteit, immigratie en onveiligheid. Ze worden gevat als *little Chicago*, *Harlem* of *the Bronx*. De bewoners van de complexen hebben het gevoel uitgesloten te zijn en opgesloten in een gedegradeerde ruimte, die collectief wordt afgewezen. Het vandalisme van de jongeren en hun verbaal geweld moet gezien worden als een antwoord op het sociaal-economische en symbolische geweld dat ze ondergaan door in die buurt te wonen.

Gestigmatiseerde residentiële segregatie [9] heeft gevolgen voor het vinden van werk: het vermelden van de woonplaats werkt negatief bij een potentiële werkgever. Het draagt bij tot een aanhoudend hoge werkloosheid in de complexen. Territoriale stigmatisering beïnvloedt trouwens niet alleen de omgang met werkgevers, maar ook met de politie, de rechtbanken en welzijnswerk. Het 'verdacht zijn' wordt geassocieerd met de woonplaats. Er ontstaan symbolen van stedelijke 'pathologie', de complexen worden gebrandmerkt, gedemoniseerd. Vandaag wordt wonen in gestigmatiseerde complexen in de Verenigde Staten gelijkgesteld met sociale 'on-waardigheid' en morele inferioriteit. Heel vaak gaat de fysieke component samen met een mindere kwaliteit van de instellingen in de buurt (scholen, diensten). Dat wordt door de buitenstaanders, de 'serieuzen', constant

herbevestigd: banken en verzekeringsmaatschappijen vermijden de probleemcomplexen, er is een concentratie aan welzijnswerkers, blanken sturen hun kinderen naar blanke scholen [10]. Wie er niet moet zijn, komt er niet. Het formele en informele sociale kapitaal verdwijnt (Wacquant, 1998). Bewoners van probleemcomplexen zijn of worden zich bewust van hun gestigmatiseerde positie en van de effecten ervan op hun maatschappelijk functioneren. De enige oplossing is verhuizen. Het verwerven van voldoende middelen om dat te doen wordt echter steeds weer belet door het inherente karakter van de buurt: er is een tendens tot sociale uniformiteit op een laag niveau, er ontstaat een 'cultuur van segregatie'. Dat is het geval als de segregatie de structurele condities heeft gecreëerd voor een cultuur die afkerig staat tegenover werk, school, huwelijk en wordt gekenmerkt door attitudes en gedrag die antithetisch zijn aan succes in de normale economie (Massey & Denton, 1993).

Essentieel is dat, volgens Wacquant (1996), het territoriale stigma in de Franse cités zwaarder weegt dan in de Amerikaanse getto's. Dit heeft drie redenen. In de eerste plaats stemt het idee, het feit dat bepaalde bevolkingscategorieën in gescheiden ruimten van (geïnstitutionaliseerde) sociale inferioriteit en sociale immobiliteit (moeten) wonen niet overeen met de dominante Franse ideologie van unitair burgerschap en participatie in de nationale gemeenschap. Daartegenover staat dat de raciale component van het zwarte getto zo met het Amerikaanse stedelijke landschap is vergroeid, dat het tot 'de orde van de dingen' is gaan behoren: de raciale scheiding is in de VS een *taken-for-granted*-component van de organisatie van de stedelijke economie, maatschappij en politiek.

In de tweede plaats speelt in de Verenigde Staten, ook onder de inwoners van arme buurten, de sterke individualistische ideologie veel meer dan in de Franse cités. Veel Amerikanen beamen het sociaal darwinistisch gezichtspunt dat de sociale positie uiteindelijk een weerspiegeling is van iemands morele waarde en persoonlijke inzet, zodat niemand 'gebonden' is aan de woonplaats (en haar probleemversterkende gevolgen).

In de derde plaats speelt de raciale component. In de Verenigde Staten is er een combinatie

van de raciale en de territoriale component. De Franse cité daarentegen is slechts een territoriale eenheid die een zeer gemengde, multi-etnische bevolking bevat. Het volstaat voor de inwoners van de cité hun adres verborgen te houden. Er is geen duidelijk cultureel merkteken met de cités te associëren. Jongeren uit deze buurten kunnen probleemloos de stad doorkruisen, wat het effect, de betekenis van het leven in een gestigmatiseerde buurt versterkt. Het niet vinden van een job, het in aanraking komen met de politie heeft niet zozeer iets te maken met de persoon, doch met de plaats waar ze leven.

De aard van de stigmatisering mag in beide landen dan verschillen, het effect is gelijkaardig: het stimuleert praktijken van interne sociale differentiatie en distantie die het interpersoonlijk vertrouwen vermindert en de lokale solidariteit ondergraaft. Om een zekere waardigheid en legitimiteit te verwerven, gaan bewoners van de banlieus en getto's hun eigen morele waarde als individuen overbeklemtone en het dominante discours van afkeuring van zij die profiteren van de sociale programma's beamen. Het is alsof ze waarde krijgen of aan waarde winnen door de eigen buurt en burens af te vallen. Ze engageren zichzelf ook in een variëteit van strategieën van sociale distinctie en terugtreden die de cohesie van de buurt ondermijnen. Deze strategieën hebben drie vormen: vermijden, herconstitutie en het maken van interne verschillen, en *scapegoating*, het zwartmaken van 'probleemgevallen' (migranten, éénoudergezinnen, drugsdealers, uitkerings-trekkers). De bewoners stellen dat ze er door tegenslag aangeland zijn en dat ze tegen het verspillen van publieke gelden in de buurt zijn, die vanzelfsprekend enkel door anderen worden opgenomen.

Samenvattend kan, aldus Wacquant, gesteld worden dat de bewoners van de Franse banlieus en de Amerikaanse getto's een 'onmogelijke gemeenschap' vormen, waarvan de bewoners niet anders kunnen dan het collectieve 'van hun zijn, van hun wezen' te negeren of af te wijzen. Daardoor zijn ze verplicht strategieën te ontwikkelen die de negatieve beeldvorming door de buitenstaanders bevestigt. En zo voeden ze dan weer een fatale *self-fulfilling prophecy* met publieke

smet en collectieve schade, wat eventueel sociaal atomisme, desorganisatie van de gemeenschap en culturele anomie produceert.

Al bij al speelt zich in gestigmatiseerde buurten een dubbel proces af. In eerste instantie speelt een concentratie-effect, wat betekent dat door het samenwonen van achtergestelde gezinnen en personen de kans toeneemt dat de achterstelling van generatie op generatie wordt doorgegeven [11]. In tweede instantie ontstaat door de stigmatisering, omdat eigenlijk niemand in een verdoemd gebied wil wonen, een sociale desintegratie die de interne solidariteit ondergraaft (en daarmee ook de hefboomen voor een gebiedsgericht beleid).

Het probleem van de jongeren

Het voorlopige eindpunt van een marginaliseringsproces brengt een brede waaier aan bevolkingsgroepen samen: wat ouderen, éénuoudergezinnen, veel werklozen, diverse etnische minderheden en vooral veel jongeren-zonder-perspectief. Vooral die laatste vragen extra aandacht, want heel wat buurten - sociale woonwijken, maar ook andere - worden geconfronteerd met een zogenaamd 'boys problem' (Power & Turnstall, 1997). "In essentie zijn de grootste slachtoffers van de recente economische ontwikkelingen de jongeren, samen met personen zonder kwalificatie en de etnische minderheden. Deze drie categorieën concentreren zich in de probleemcomplexen, waar de middenklassen verdwijnen" (Wacquant, 1995). In de buurten ontstaat dan ook een situatie van "jeunes des cités against the rest of the world" (Wacquant, 1996). De perspectiefloosheid en de verveling leiden tot kleine criminaliteit, sommigen eindigen in grote criminaliteit en geweld. Ze stelen uit winkels, breken in in auto's, woningen en werkplaatsen. En als ze aan de drugs geraken, gaat de criminaliteitsspiraal van kwaad naar erger. Ze raken vervlochten in de criminele industrieën. Ze veroorzaken heel veel hinder in de buurt.

Jongeren uit verarmde buurten hebben virtueel geen positieve ervaringen van waaruit ze enig zelfrespect, sociale status of geloof in de rechtvaardigheid van het systeem kunnen accepteren. De enige plaats waar ze zich gerespecteerd voelen, is in hun rol in de straat- of *community*-groep. Ze ervaren ook dat zich conformeren nergens toe

leidt. "Excluded from normal forms of recognition and acceptance by teachers en parents, they sought abnormal recognition among peers in or on the edge of trouble" (Power & Thurnstall, 1997).

De sociale orde van een dergelijke buurt kenmerkt zich bijgevolg eigenlijk door een permanent conflict tussen de jongeren en de ouderen en tussen verschillende etnische groepen. Bovendien wordt de buurt ook steeds weer met externe conflicten geconfronteerd en dan vooral conflicten met de politie. En waar, hoe diffuus ook, een sociale organisatie is, zijn er machtsverhoudingen en machtsuitoefening. Er ontstaat, ter bescherming van de eigen activiteiten van de *peers* - de enige echte *community* in de buurt [12] - een cultuur van de intimidatie, waar niemand aan ontsnapt. Vooral de mobiel zwakkeren, zoals ouderen en alleenstaande moeders, zijn daar het slachtoffer van (Campbell, 1993).

Kortom, deze probleembuurten zijn, als gevolg van een combinatie van macro-ontwikkelingen, geëvolueerd naar zwakke gemeenschappen met gebrekkige sociale netwerken en nauwelijks of geen affectie met de buurt. Met uitzondering van de *peers*, bestaat de buurt uit een collectie van disparate personen die naast elkaar leven en voor wie *community values* worst wezen. De kosten van slechte relaties in de buurt zijn vaak te hoog voor medewerking met de overheid en de politie in het bijzonder. "Since even the families who avoided all these things depend on friends and neighbours who were involved in crime, few people in these streets were prepared to speak to police officers or anyone else in authority. They would lose their friends if they did so" (Donnison, 1998).

Moeten de torens worden gesloopt?

In wat voorafgaat, heb ik geprobeerd om de betekenis van wonen en design in een context van sociale relaties, sociale processen en de vorming van identiteit te plaatsen. Dit houdt in dat de standpunten die design en menselijk gedrag met elkaar in een causaal verband zien, worden verworpen. Wanneer ze in een ruimer kader geplaatst worden, zijn woning en design belangrijke instrumenten waardoor de menselijke identiteit (verloren in de werkplaats) gedeeltelijk hersteld

kan worden. Via consumptie en via het wonen kan de vervreemding gedeeltelijk teruggewonnen worden. Eigenwoningbezit is hier een voorbeeld van, in tegenstelling tot de sociale huisvesting, althans zoals die zich thans ontwikkelt: ze verdiept zelfs de marginaliteit van de armen, de ouderen, de werklozen, de jongeren.

Daar de sociale huisvesting in belangrijke mate de maatschappelijke ontwikkelingen ondergaat, liggen de voornaamste oplossingen die zich aankondigen buiten de invloed van de sociale huisvesters. Ze hebben te maken met werk, toekomstperspectief, het niveau van de verzorgingsstaat, onderwijs, de solidariteit tussen rijke en arme gemeenten en noem maar op. Het stedelijk beleid, waar ook, is zich bewust van deze integraliteit en probeert die, met wisselend succes, toe te passen.

Het feit dat de sociale huisvestingsprojecten vaak mee het slachtoffer zijn van exogene processen, betekent niet dat ter plekke niets moet gebeuren. Maar als er wordt ingegrepen, moet dat wel met nodige realiteitszin gebeuren. Een beter management met bewonersparticipatie mag dan het aantal ergernissen doen afnemen, de geconcentreerde maatschappelijke achterstelling verdwijnt er niet door. Waar, zoals in het Verenigd Koninkrijk, sociale huurwoningen werden verkocht, zijn het de beste brokken die uit de woningvoorraad zijn verdwenen en zitten de sociale maatschappijen of lokale overheden finaal met een weliswaar kleinere, doch nog meer problematische stock. En complexen gelegen *in the middle of nowhere* zijn niet echt gediend met alleen een extra lik verf of een nieuwe gevel.

Anders gesteld: de aanpak van de probleemcomplexen zal van project tot project moeten verschillen. Soms zal de ingreep drastisch moeten zijn, de rehabilitatie voorbij. Er kan dan overwogen worden om, mits haalbaar, de functie te veranderen, naar kantoren bijvoorbeeld. Er kan overwogen worden om de doelgroep tot bepaalde types van gezinnen te beperken (bijvoorbeeld alleenstaanden of koppels zonder kinderen, of studentenkamers). In andere gevallen moet radicaal geopteerd worden om de perifeer gelegen projecten uit te bouwen tot volwaardige buurten en moeten - in een zogenaamde *new town-approach* - ontbrekende functies ingeplant worden. En finaal zal,

na een afweging over de best haalbare eindkwaliteit, overwogen moeten worden om bepaalde complexen te slopen, uiteraard na eerst in vervangingsbouw te hebben voorzien. Een aantal complexen combineren immers een te groot aantal deficiënties en worden het best afgeschreven [13].

De modernistische planners mogen dan met hun nivelleringsdenken de sociale ontwikkelingen en het psychologisch functioneren van de samenleving behoorlijk verkeerd ingeschat hebben, het kind mag niet met het badwater weggegooid worden. Het is niet omdat de modernistische visie heeft gefaald, dat overheidsingrijpen in de woningmarkt niet noodzakelijk is. We moeten ons, niettegenstaande het modernistische *débaclé* in het verlengde van wat Peter Hall (1988) heeft geschreven, blijven afvragen waar en in welke omstandigheden de maatschappelijke kwetsbaren en de armsten zullen wonen zonder overheidsingrijpen. Dat de conceptie anders moet, lijkt op dit moment en omwille van de destructieve kracht van negatieve stigma's evident, maar een andere vormgeving blijft hoe dan ook slechts een antwoord op een vraag van tweede orde.

Voetnoten

- [1] Comité interministeriel des villes et du développement social urbain (30 juin 1998), Une nouvelle ambition pour les villes. Ministère de l'Emploi et de la Solidarité, Paris. De basis voor de regeringsbeslissing vormt een rapport opgesteld onder de leiding van de burgemeester van Orléans, J.-P. Sueur. Zie: Sueur, J.-P. (1998), *Demain la Ville. Rapport présenté à madame Aubry, ministre de l'emploi et de la solidarité*. Ministère de l'Emploi et de la Solidarité, Paris. Website: www.demainlaville.com.
- [2] Newman, O (1981), *Community of interest*. New York. Geciteerd in Ravetz (1988).
- [3] Het is hier niet de plaats voor een uitgebreide kritiek op de theoretische en methodologische aspecten van Colemans werk. Zie daarvoor de reeds geciteerde auteurs (Malpass, Hillier, Ravetz) en andere beschouwingen in Teymur, Markus & Wooley (eds.); op. cit. Zie ook Smith (1986).
- [4] De toegenomen betaalbaarheid van de liften heeft een niet onbelangrijke rol gespeeld in de doorbraak van hoogbouw voor huisvesting (Mentzel, 1989).
- [5] Zie de uitspraak van E. Aillaud. Le Corbusier stelde dat "The design of cities was too important to be left to citizens", geciteerd in Hall (1988). Ook Walter Gropius liet zich in gelijkaardige termen uit. Hij schrijft in *Scope of total architecture* (1995): "Architecture needs convictions and leadership. It cannot be decided by clients and Gallup Polls, which would most often only reveal to wish to continue what everybody knows."

best"; geciteerd in Mentzel (1989).

- [6] Boeiend is terzake het verhaal van het gesloopte Pruitt-Igoe in Saint Louis, USA. Daaruit blijkt dat niet alleen de planners verantwoordelijk zijn. Zie Priemus, H. (1986).
- [7] Het is merkwaardig, dat in Vlaanderen het stigmatiseringsdiscours door de sociale huisvestingssector zelf is aangekaart en wordt gevoed via perscommuniqués.
- [8] Onderstaande redenering geldt niet alleen voor grootschalige complexen van sociale huisvesting, maar ook voor alle zogenaamde 'achtergestelde buurten' (en in bepaalde gevallen zelfs voor de stad als geheel).
- [9] De residentiële segregatie van hoge inkomensgroepen wordt zelden als een probleem beschouwd. Hoge klassewijken worden daardoor hooguit positief gestigmatiseerd, wat tegelijkertijd een afschrikwekkend aureool van onbetaalbaarheid met zich meebrengt.
- [10] Dat dergelijke processen niet (langer) typisch Amerikaans zijn, bleek onlangs uit persberichten. Werknemers in Antwerpen meldt dat Belgische ouders hun kinderen steeds meer naar scholen buiten het stadscentrum sturen, waardoor binnen de stad zogenaamde concentratiescholen ontstaan. "Antwerpen kampt met witte vlucht in onderwijs". *De Morgen*, 14 april 1997.
- [11] Dit proces is bijvoorbeeld beschreven in de *Beleidsbrief Stedelijk Beleid*. Zie Peeters, L. (1995).
- [12] Zie voor een meer uitvoerige beschouwing over community-vorming en het maatschappelijk draagvlak voor 'community policing', De Decker, P. (1998).
- [13] Een voorbeeld uit Ierland, meer bepaald de 'Ballyman estate' nabij Dublin is hier sprekend. Na tal van initiatieven concludeert A. Power (1997) dat de buurt vermoedelijk zal overleven. Twee jaar na deze conclusie is besloten om de wijk te slopen. Zie: Thompson (1998).

Bibliografie

- Anson, B. (1986): Don't shoot the graffiti man, in: *The Architects Journal*, 2 July.
- Barrou, J. (1992): *La place du pauvre. Histoire et géographie sociale de l'habitat HLM*, L'Harmattan, Paris.
- Blakely, E.J. & M.G. Snyder (1997): *Fortress America. Gated communities in the United States*, Brookings Inst. Press, Washington.
- Campbell, B. (1993): *Goliath. Britain's dangerous places*, Methuen, London.
- Camstra, R. e.a. (1996): *Verder dan de voordeur. Woningcorporaties en de leefbaarheid van wijken in Nederland*, Nationale Woningraad, Almer.
- Coleman, A. (1985): *Utopia on Trial. Vision and reality in planned housing*, Hilary Shipman, London.
- De Decker, P. (1987): Gebouwde omgeving en criminaliteit. Enkele kritische beschouwingen m.b.t. de revival van het fysisch determinisme, in: Van der Cammen, H., Smeele, P., e.a. (red.), *Planologische discussiebijdragen, deel 1*, Delftse Uitgeversmaatschappij/Stichting Planologische Discussiedagen, Delft, p.161-170.
- De Decker, P. (1998): Omdat wonen belangrijk is. Het Vlaamse woonbeleid voorbij de wooncode, in: *Samenleving en politiek*, jg.5, nr.2, p.3-11.
- De Decker, P. (1998): *De recente evolutie van de inkomens van de sociale*

huurders, Rapport aan Leo Peeters, Minister van Binnenlandse Aangelegenheden, Stedelijk Beleid en Huisvesting, Brussel.

- De Decker, P. (1998): 'Community Policing': 'policing' zonder 'community?', in: *De orde van de dag*, jg.1, nr.3.
- Donnison, D. (1998): *Policies for a just society*, MacMillan, London.
- Hall, P. (1988): *Cities of tomorrow*, B. Blackwell, Oxford.
- Hillier, B. (1986): City of Alice's dreams, in: *The Architects Journal*, 9 July.
- Jacobs, J. (1961): *The death and life of great American cities. The failure of town planning*, Pelican Book, Harmondsworth.
- Malpass, p. (1988): Utopia in context: state, class and the restructuring of the housing market in the twentieth century, in: Teymur, Markus & Wooley (eds.).
- Mentzel, M. (1989): *Bijmermeer als grensverleggend verhaal*, DUP, Delft.
- Newman, O. (1972): *Defensible Space. People and design in the violent city*, Architectural Press, London.
- Peeters, L. (1995): *Voor steden en mensen*, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel.
- Power, A. (1993): *Hovels to high rise. State housing in Europe since 1850*, Routledge, London.
- Power, A. (1997): *Estates on the edge. The social consequences of mass housing in Northern Europe*, MacMillan, London.
- Power, A. & R. Turnstall (1997): *Dangerous disorder. Riots and violent disturbances in thirteen areas of Britain, 1991-92*, Joseph Rowntree Foundation, York.
- Prak, N.L. & H. Priemus (1985): *Post-war public housing in trouble*, DUP, Delft.
- Priemus, H. (1986): *The spirit of Saint Louis: de neergang van Pruitt-Igoe*, DUP, Delft.
- Ravetz, A. (1988): Malaise, design and history: scholarship and experience on trial, in: Teymur, Markus & Wooley (eds.).
- Schepens, W. (1985): Hoogbouw is meer dan een schoendoos. Interview met Emile Ailleud, in: Bergh, J. & J. Rutten (red.): *De fascinatie van hoogbouw*, Uitgeverij 010, Rotterdam.
- Smith, S. (1986): Book review 'Utopia on Trial. Visions and reality in planned housing by Alice Coleman, in: *Urban Studies*, vol.23, nr.3.
- Teymur, N., Markus, T.A. & T. Wooley (1988, eds.): *Rehumanizing housing*, Butterworths, London.
- Thompson, B. (1998): *Housing allocation - social management and social care*, Paper presented at the ENHR-CECODHAS Workshop Social Housing Management in the European Union, Nunspeet, 26-27 febr.
- Wacquant, L. (1995): Pour comprendre la 'crise' des banlieues, in: *French Politics & Society*, vol.13, nr.4, p.68-81.
- Wacquant, L. (1996): Red belt, black belt: racial division, class inequality and the state in the French urban periphery and the American Ghetto, in: Mingioni, E. (ed.): *Urban poverty and the underclass*, B. Blackwell, Oxford.
- Wacquant, L. (1988): Negative social capital: state breakdown and social destitution in Americas urban core, in: *Netherlands Journal of Housing and the built environment*, vol.13, nr.1.